

РОЛЬ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ, ОХОРОНІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ОЛЬВІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

На підставі опрацювання наукової літератури, нормативно-правових актів, преси та архівного матеріалу, який переважно вперше залучено до наукового обігу, здійснено наукову репрезентацію ролі участі одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині ХХ ст. Досліджено основні закономірності, етапи та напрями історико-археологічного вивчення Ольвії у контексті розвитку історичної науки на тлі суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних тенденцій першої половини ХХ ст., принципи її бібліографічної репрезентації, ступінь адекватності, повноти та точності в історіографічному і бібліографічному інформуванні. Із залученням просопографічного методу подано матеріали про історико-археологічну діяльність одеських вчених-істориків (С. С. Дложевського, В. І. Селінова, С. А. Семенова-Зусера та ін.), участь яких у дослідженні, охороні та збереженні одного з найвідоміших давньогрецького міста Північного Причорномор'я довгий час залишалася невідомою науковому загалу.

Ключові слова: Ольвія, Одеса, вчені-історики, дослідження, охорона, збереження.

Valery Levchenko

The role of Odessa historians in the study, protection and preservation of the Olbia in the first half of the XX century

Based on the processing of scientific literature, normative legal acts, the press and archival materials, some of which were introduced for the first time in scientific circulation, a scientific representation of the role of the participation of Odessa scientists in the study, conservation and preservation of the Olbia in the first half of the XX century. The main regularities, stages and directions of the historical and archaeological study of Olbia in the context of the development of historical science on the background of socio-political, socio-economic and cultural trends of the first half of the XX century, the principles of its bibliographic representation, the degree of adequacy, completeness and accuracy in historiographic and bibliographic information. Using the prosopography method materials about the historical and archaeological activities of Odessa scientists-historians (S. S. Dlozhevsky, V. I. Selinov, S. A. Semenov-Zuser and others), whose participation in the study, protection and preservation of one of the most famous ancient Greek city of the Northern Black Sea coast for a long time remained unknown to the scientific community.

Key words: Olbia, Odessa, historians, research, conservation, preservation.

Валерій Левченко

Роль одесских ученых-историков в исследовании, охране и сохранении Ольвии в первой половине ХХ века

На основании обработки научной литературы, нормативно-правовых актов, прессы и архивных материалов, которые преимущественно впервые введены в научный оборот, осуществлено научную репрезентацию роли участия одесских ученых-историков в исследовании, охране и сохранении Ольвии в первой половине ХХ века. Исследованы основные закономерности, этапы и направления историко-археологического изучения Ольвии в контексте развития исторической науки на фоне общественно-политических, социально-экономических и культурных тенденций первой половины ХХ века, принципы ее библиографической репрезентации, степень адекватности, полноты и точности в историографическом и библиографическом информировании. С привлечением просопографического метода представлены материалы об историко-археологической деятельности одесских ученых-историков (С. С. Дложевского, В. И. Селинова, С. А. Семенова-Зусера и др.), участие которых в исследовании, охране и сохранении одного из известнейших древнегреческого города Северного Причерноморья долгое время оставалась неизвестным научной общественности.

Ключевые слова: Ольвия, Одесса, ученые-историки, исследования, охрана, сохранение.

Історіографія проблеми вивчення історії дослідження, охорони та збереження одного з найвідоміших давньогрецького міста Північного Причорномор'я – Ольвії – має давні традиції, які охоплюють період від початку ХХ ст. до нашого часу¹. Станом на сьогодні ця перлина античної культури має статус Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», який є відображенням історії античних часів на теренах України. На території заповідника розташовано музей з охороною та заборонаю на ведення несанкціонованих розкопок. Музей містить багато пам'яток матеріальної культури античності (саркофаг, різноманітні чаші, тарілки тощо). Інші артефакти цього давньогрецького міста, які було знайдено за весь час проведення розкопок Ольвії зберігаються у фондах різних музеїв (Ермітажу, Миколаївського, Московського і Одеського історико-археологічних музеїв) та Інституту археології НАН України.

Зусилля щодо проведення систематичних археологічних досліджень, охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії докладали науковці різних фахів, міст і генерацій, серед яких значну роль відігравали й одеські вчені-історики М. Ф. Болтенко, Б. В. Варнеке, С. С. Дложевський, Н. П. Кондаков, С. А. Семенов-Зусер, В. І. Селінов, А. В. Флоровський та інші. Нажаль імена цих вчених, окрім одиничних і поодиноких згадок, не зайняли почесне місце в історіографії у контексті висвітлення питання історії дослідження, охорони та збереження стародавнього міста Ольвії².

У зв'язку з цим метою даної розвідки є реконструкція історичних подій із залученням

просопографічного методу щодо історико-археологічної діяльності одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії на тлі суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних тенденцій першої половини ХХ ст.

Починаючи від часу «загибелі» Ольвії у другій половині IV ст. й до сьогодні вона мала низку нерозв'язаних проблем через малу увагу до потреб дослідження, охорони та збереження її історичних цінностей з боку владних структур держав, до складу яких вона входила у різні періоди історії. Серед гострих проблем однією з найважливіших впродовж багатьох століть був захист від проведення несанкціонованих розкопок та розкрадання античних артефактів.

Подібна ситуація залишалася й в період від кінця XVIII до початку ХХ ст., коли незважаючи на підвищений інтерес до історії Ольвії та початок проведення історико-археологічних досліджень її спадщини науковцями Російської імперії ця проблема залишалася не вирішеною з боку влади³. Певні кроки у напрямку вирішення цієї проблеми на початку ХХ ст. проводила Імператорська Археологічна комісія⁴, але вони не мали системного підходу.

«И снова Ольвия была брошена на произвол судьбы»⁵, як писав 1921 р. один із дослідників цього давньогрецького міста С. А. Семенов-Зусер⁶ після подій 1914–1920 рр., на які прийшлися випробування Першої світової війни, двох революцій, національно-визвольних змагань українського народу та громадянської війни. У цей період почастишали нищівні грабіжницькі розкопки місцевими жите-

¹ Фармаковский Б. Ольвия. – М.: Товарищество скоропечатни А. А. Левенсона, 1915. – 36 с.; Семенов С., Селинов В. Ольвия. Пособие для экскурсий. – Одесса: Издание журнала Одесского губоно «Наша школа», 1924. – 79 с.; Славин Л. М. Ольвия. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1938. – 89 с.; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К.: Издательство «Наукова думка», 1974. – 220 с.; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.; Папанова В. А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография. – К.: Знання України, 2006. – 278 с. та ін.

² Славин Л. М. Вказ. праця. – С. 4–7; Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 5–6; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Вказ. праця. – С. 5–6; Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В. Четверть века раскопок Ольвии // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... – № 1. – Херсон, 1999. – С. 5; Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 37–59 та ін.

³ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 13–43.

⁴ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 37, 39.

⁵ Семенов-Зусер С. А. Сказочная Ольвия // Посев. – Одесса, 1921. – С. 129.

⁶ Про нього див.: Шрамко Б. А. Памяти профессора С. А. Семенова-Зусера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К.: Академия наук УССР, 1952. – Вып. 1. – С. 108–109; Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. 1886–1951 // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 345–348; Ясь О. В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 523; Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 334–336 та ін.

лями Ольвії та її некрополя. Жоден законодавчий орган діючих у ці роки політичних режимів не доклав зусиль до здійснення кроків щодо вирішення питання охорони та збереження цього пам'ятника античної культури.

У той час, коли владні структури демонстрували бездіяльність у вирішенні проблеми охорони та збереження Ольвії, за справу бралися громадські організації. Наприклад, Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС), на яке ще 1893 р. під час проведення IX археологічного з'їзду в Вільно було покладено обов'язок охорони і догляду за Ольвією, у період буремних 1917–1920 рр. впродовж двох років поспіль робило спроби щодо звернення уваги до цієї проблеми органів влади. Так, 1918 р. керівництво товариства звернулося до Головного управління у справах мистецтв і національної культури у Києві з клопотанням вжити рішучих заходів щодо припинення розкрадань та забезпечення охорони залишків стародавнього міста, але певні обставини не дозволили довести цю справу до кінця (див. дод. 1). Наступного року – 15 вересня 1919 р. – голова Ради ОТІС професор Б. В. Варнеке і секретар цього ж товариства професор А. В. Флоровський подали клопотання попечителю Одеського навчального округу щодо надання «воєнної сторожи» для охорони та збереження Ольвії (див. дод. 1). 12 жовтня 1919 р. Управління Головноначальствующого Новоросійської області повідомило попечителя Одеського навчального округу, який 17 жовтня 1919 р. у свою чергу повідомив голову ОТІС, що «...ходатайство об охране раскопок места Ольвии в данное время невыполнимо, так как все войска находятся на фронте»⁷. Тобто діючи в період 1918–1919 рр. органи влади не здійснили впровадження заходів щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії від знищення і розграбування.

Трагічною доля Ольвії залишалася і в перші місяці після встановлення у січні 1920 р. на Миколаївщині радянської влади. Місцеві жителі продовжували грабжницькі розкопки,

чому сприяли некомпетентні дії нової влади. Так, Парутинський волосний революційний комітет не зупиняв «народні розкопки», а навпаки роздавав селянам земельні ділянки поза межами села в районі склепів і могил⁸, що сприяло активізації пограбування залишків античного міста.

Перші дії радянської влади щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії було впроваджено у вересні 1921 р., коли протягом шести днів (13 і 18 вересня) РНК УСРР ухвалила дві постанови, в яких наголошувалося на впровадженні відповідних заходів. За змістом постанова від 18 вересня 1921 р. (див. дод. 3) майже повністю дублювала постанову від 13 вересня 1921 р. (див. дод. 2) лише за двома відмінностями. Перша відмінність полягала у тому, що друга постанова на відміну від першої мала назву «Про збереження...», тоді як перша формулювала постанову як «Про охорону...». Друга відмінність зводиться до того, що за другою постановою до Київського обласного історично-археологічного музею вимагалось передати «усі речі, добувані розкопуваннями в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1921 р.», тоді як у першій постанові термін подібної дії було встановлено з 1917 р. Саме ці постанови дали позитивний результат у припиненні безчинств місцевого населення щодо матеріальної спадщини давньогрецького міста, але остаточно вирішення проблеми його охорони продовжувалося протягом 1920-х рр.

У 1921 р. керівництво в проведенні досліджень та охорони Ольвії було передано у підпорядкування Одеського державного історико-археологічного музею (ОДІАМ)⁹. У період від 9 грудня 1922 р. до 27 грудня 1923 р. здійснювалося листування між Одеським губернським відділом політосвіти та НКО УСРР¹⁰. Наслідком цього довготривалого листування стало переведення Ольвії з підпорядкування Одеської губполітосвіти до безпосереднього керівництва Наукового комітету Головного управління професійної освіти НКО УСРР, яке

⁷ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 42, оп. 35, спр. 2826, арк. 235–236.

⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 48.

⁹ Охотников С. Б. Археология в Одессе. – Одесса: СМІЛ, 2010. – С. 61.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ), Ф. 166, оп. 2, спр. 911, 112 арк.

1924 р. було перетворено в Українське головне управління науковими установами НКО УСРР (Укрнаука).

Переведення Ольвії у відомство Укрнауки сприяло швидкому вирішенню проблеми охорони та збереження її артефактів. У період від 26 листопада 1925 р. до 6 лютого 1926 р. керівництво Укрнауки проводило листування з центральними бібліотеками, музеями та іншими культурно-освітніми установами УСРР щодо вирішення питання надання коштів на охорону розкопок Ольвії¹¹. 30 квітня 1926 р. на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено рішення про виділення коштів з ремонтних сум НКО УСРР на ремонт «сигнальної башти» та «археологічного будинку», за рахунок коштів на охорону Ольвії зробити розмежування античного міста та некрополя від селянських земель, а вченим охоронцем Ольвії призначили Ф. Г. Камінського¹². На засіданні Президії Укрнауки від 10 липня 1926 р. було ухвалено рішення про дозвіл селянам на тимчасовий прогін худоби через територію Ольвії до водопою. Також було ухвалено рішення про звернення до Фінансово-економічного управління НКО УСРР щодо введення Ольвії до нового бюджету як окремої бюджетної одиниці та негайно відпустити 500 крб. на ремонт «сигнальної башти» та «археологічного будинку» для розміщення членів експедиції та екскурсії¹³.

Епохальне рішення у вирішенні проблеми охорони та збереження Ольвії відбулося 11 вересня 1926 р., коли на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено проект положення про надання цьому античному місту статусу державного заповідника. Після ухвалення проекту положення його було передано на узгодження з юрисконсультом і затвердження Колегії НКО УСРР¹⁴. Отже, статус Державного історико-культурного заповідника республіканського значення у відомстві НКО УСРР Ольвія набула 1926 р. Установчий документ запові-

дника, який мав регулювати його правовий стан, повноваження і порядок діяльності, відносини, пов'язані з внутрішнім управлінням, стосунки з іншими організаціями чи громадянами розробляли понад трьох років¹⁵ та офіційно було опубліковано 2 січня 1930 р. як «Статут про державний заповідник "Ольвія"»¹⁶.

З наданням Ольвії статусу державного заповідника Укрнаука в період від 29 березня 1926 р. до 27 вересня 1930 р. кожного року проводила активні дії щодо організації наукової експедиції та проведення археологічних розкопок в стародавньому грецькому місті, що підтверджують чисельні протоколи і виписи з протоколів, звіти, доповідні записки, кошторис, акти, листування тощо¹⁷. Заходи проведені Укрнаукою у другій половині 1920-х рр. сприяли налагодженню і формуванню системи охорони та збереженню матеріальної спадщини Ольвії. У 1938 р., з підпорядкуванням заповідника Інституту археології АН УРСР проведення до того щорічних археологічних експедицій та стабільне фінансування для покращення умов дослідження, охорони та збереження артефактів давньогрецького міста припинилося. Ці дії призвели до того, що на період 1938–1941 рр. припадає перерва в проведенні археологічних досліджень в Ольвії. Ще більш невіправної шкоди дослідженню, охорони та збереження Ольвії та її некрополя завдали події Другої світової війни, коли німецько-румунські окупанти грабували та у переважній більшості безслідно вивозили артефакти античного міста¹⁸.

Таким чином, за весь період першої половини ХХ ст. саме дії радянської влади впродовж 1920-х – 1930-х рр. дали позитивний результат у налагодженні питання дослідження, охорони та збереження Ольвії. У певній мірі частка заслуги у реалізації цих планів належить одеським вченим-історикам. У перше стародавнє грецьке місто отримало статут

¹¹ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 5, спр. 731, 82 арк.

¹² ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 89–91.

¹³ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 128, 130.

¹⁴ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 146.

¹⁵ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 6, т. V, спр. 7652, 402 арк.

¹⁶ Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – 1930. – № 2. – С. 6–7.

¹⁷ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 6, т. V, спр. 7652, 402 арк.

¹⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 57, 59.

заповідника, що сприяло формуванню правової бази та фінансовій підтримці у вирішенні всіх актуальних питань Ольвії, але загострення геополітичного становища в Європі у першій половині 1940-х рр. призвело до чергової кризи у питанні здійснення досліджень, охорони та збереження давньогрецької пам'ятки культури.

Одночасно з налагодженням ситуації у вирішенні правових і економічних питань щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії у першій половині ХХ ст. значну роль в організації і проведенні археологічних досліджень її городища і некрополя відіграли одеські вчені-історики. Традиції вивчення Ольвії одеськими прихильниками історії античності сягають початку ХІХ ст. На початку 1810-х рр. відомий одеський антикварій І. П. Бларамберг звернув увагу на ольвійські пам'ятники, а 1816 р. разом із І. А. Стемпковським, який одним із перших закликав розпочати планомірні розкопки курганів на некрополі Ольвії¹⁹, вони провели розкопки античного міста²⁰. І. П. Бларамбергу належала одна з найкращих колекцій античних старожитностей, знайдених в Ольвії та її некрополі на той час²¹. Також він був автором перших опублікованих даних за результатами археологічних пошуків, присвячених нумізматики Ольвії²². У 1835, 1841 і 1844–1845 рр. розкопки в ольвійських курганах проводив М. Н. Мурзакевич, але ні звітів про розкопки, ні креслень за результатами пошуків він не склав²³. Неоднора-

зово про проведення розкопок некрополя Ольвії та про знайдені у ньому матеріали на засіданнях ОТІС та в публікаціях згадували члени цієї наукової установи²⁴. Публікації членів товариства свідчать про те, що на той час ними були відкриті основні типи поховань ольвійського некрополя та вони ставили перед собою завдання їх наукового вивчення. Тому невідомо 1893 р. під час проведення ІХ археологічного з'їзду в Вільно на ОТІС було покладено обов'язок охорони і догляду за Ольвією.

Долучитися до проведення археологічних досліджень в Ольвії та її некрополі намагалися й професори Імператорського Новоросійського університету (ІНУ). Наприклад, 28 лютого 1870 р. міністр народної освіти Д. А. Толстой у відповідь на клопотання Ради ІНУ перед попечителем Одеського навчального округу від 21 листопада 1869 р. дозволив професорам ІНУ Ф. К. Бруну, В. І. Григоровичу, Ф. А. Струве і В. Н. Юргевичу реалізацію їх проекту та плану археологічних досліджень на східному, західному і південному узбережжі Чорного моря, до визначених меж яких входила й Ольвія. Практичні дії щодо проведення археологічних досліджень не було розпочато, скоріш за все через те, що за резолюцією міністра народної освіти фінансування цих розвідок мало здійснюватися за спеціальні кошти ІНУ²⁵, яких той у достатньому розмірі не мав, бо проведення археологічних експедицій вимагало великих фінансових витрат.

¹⁹ *Стемпковский И. А.* Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского, между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 году остатков древности в Одессе // Отечественные записки. – 1826. – Ч. 26, кн. 74. – С. 373.

²⁰ *Охотников С. Б.* Вказ. праця. – С. 24.

²¹ *Зеленецкий К.* Жизнь и ученая деятельность И. П. Бларамберга // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. II. – С. 220–221.

²² *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du Cabinet du Conseiller- d'État de Blaramberg à Odessa: avec XX planches, gravées d'après ses dessins sur les melles originales: accompagnées d'une notice sur Olbia, et d'un plan de l'emplacement ou se voient aujourd'hui les ruines de cette ville.* – Paris: Chez Firmin Didot, père et files, libraires, rue Jacob, 1822. – 64 p.; Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г-на Бларамберга, действительного члена общества истории и древностей Российских, с историческим известием о древнем городе Ольвии, с планом одного и с изображением 225-ти медалей и монет, гравированных в Париже Сент-Анжем / пер. с франц. А. П. – М.: Университетская типография, 1828. – [4], VII, [1], 13–64, [2] с.

²³ *Тункина И. В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб.: Наука, 2002. – С. 447.

²⁴ *Мурзакевич Н.* Древности, открытые в селе Парутине, на развалинах Ольвии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 623–624; *Мурзакевич Н.* Ольвийские древности // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. III. – С. 246–247; *Юргевич В.* Ольвийская надпись // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. VIII. – С. 1–3; *Ястребов В. Н.* Отчет о раскопках, произведенных в с. Парутине // Отчет Императорской археологической комиссии 1894 г. – СПб., 1896. – С. 98–103; *Потылицын А. Л.* О составе и происхождении золота надгробной пластинки из города Ольвии // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – 1897. – Т. XX, отд. V. – С. 17–20 та ін.

Систематичні й планомірні наукові дослідження Ольвії розпочалися наприкінці XIX ст. та тривали до 1917 р. під постійним керівництвом професора Б. В. Фармаковського (випускника ІНУ²⁶), що дало можливість вивчити її краще, ніж інші античні міста Північного Причорномор'я. У період 1917–1920 рр. унаслідок суспільно-політичних і соціально-економічних катаклізм археологічні експедиції Ольвію не відвідували.

З утвердженням 1920 р. радянської влади на Миколаївщині комітет з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Миколаївському губернському відділі народної освіти розпочав роботу щодо збереження матеріальної спадщини Ольвії та організації охорони всієї території давньогрецького міста²⁷. Відповідно постанови Миколаївської губнаросвіти затвердженої НКО УСРР було організовано археологічну комісію на чолі з молодим та маловідомим у науковому співтоваристві на постімперському просторі, а ні професором²⁸, тридцяти двохрічним С. А. Семеновим-Зусером, який випадково на той час знаходився у Миколаєві. Комісія мала відновити проведення археологічних досліджень в Ольвії²⁹. Для реалізації цієї мети члени комісії вирішили зв'язатися з Петроградською археологічною комісією (у 1919–1926 рр. Російська Академія історії матеріальної культури – РАІМК), науковими організаціями України для зв'язку і безпосередньої їх участі в роботі та постійним керівником досліджень в Ольвії на початку ХХ ст. Б. В. Фармаковським для передачі йому всієї

справи ведення розкопок, але всі спроби комісії в цьому напрямку виявилися марними³⁰. Згодом цю ситуацію С. А. Семенов-Зусер описував такими словами: «Бездействовавшие и саботировавшие в то время украинские научные учреждения, как и отдельные ученые, не только не откликнулись на призыв комиссии принять участие в раскопках, но даже не сочли нужным ответить, прийти на помощь советом, указаниями в отношении охраны столь важных археологических памятников. Пришлось, конечно, ограничиться своими собственными силами»³¹.

На сьогодні нам невідомо до кого особисто з українських науковців з питанням про допомогу в проведенні археологічних досліджень Ольвії зверталася миколаївська комісія на чолі з С. А. Семеновим-Зусером. Гіпотетично не виключно, що члени комісії зверталися за допомогою й до науковців одеського осередку археологічних досліджень – ОДІАМ (директор С. С. Дложевський³²), основу якого в березні 1920 р. склав націоналізований музей ОТІС³³. Недивним виглядає той факт, що представники музею не відреагували на прохання про допомогу, або відповіли відмовою щодо участі в археологічній експедиції до Ольвії. Справа в тому, що станом на весну-літо 1920 р. до штату фахівців ОДІАМ входило всього дві особи – директор С. С. Дложевський (на посаді з 23 квітня 1920 р.) і завідувач нумізматичним кабінетом К. М. Мілісавлевич (з 30 березня 1920 р.)³⁴, які не мали досвіду проведення археологічних досліджень. С. С. Дло-

²⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 77, арк. 1–4.

²⁶ Див.: Болтенко М. Б. В. Фармаковський // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 3–12; Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енциклопедичний словник. – Вип. 1. – Одеса, 2005. – С. 213–214; Левченко В. В. Фармаковський Борис Володимирович. 1870–1928 // Одеські історичні. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 418–420; Левченко В. В. Фармаковський Борис Володимирович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 422–424 та ін.

²⁷ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Т. X, вып. 5. – 1931. – С. 1.

²⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 48–49.

²⁹ Семенов С., Селинов В. Вказ. праця. – С. 46.

³⁰ Семенов С., Селинов В. Вказ. праця. – С. 46–47; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 1.

³¹ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 1.

³² Про нього див.: Корпусова І., Полесина Т. Історія археологічної науки на Юге України в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889–1930) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2008. – № 5. – С. 14–17; Солодова В. В. Дложевський Сергій Степанович. 1889–1930 // Одеські історичні. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 119–122 та ін.

³³ Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. – К., 1927. – С. 3.

³⁴ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930) // Проблеми славянознавства. – Вип. 6. – Брянск: Издательство Брянского государственного университета, 2004. – С. 105.

жевський за фахом був філологом, теоретичних і практичних навиків ведення археологічних розкопок не мав до 1927 р., коли вперше очолив археологічну експедицію до Ольвії. С. С. Дложевський був представником «конформістської» течії «ранньорадянської» генерації одеських вчених-істориків, представники якої народилися у другій половині XIX ст., їх первинна соціалізація відбувалася в умовах лібералізації та модернізації Російської імперії, освіту отримали в імперській системі освіти, викладали у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно теоретичних ознак парадигми розвитку історичної науки в імперські часи та спочатку не сприймали педагогічну більшовиками ідеологію побудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нові концепції і парадигми у розвитку науки³⁵. Займаючи провідні посади в різних наукових установах Одеси С. С. Дложевський уособлював політику нової влади. К. М. Мілісавлевич основну частину свого життя присвятив військовій службі, по закінченню якої зайнявся самостійним вивченням питань історії, понад двадцяти років займав різні посади в археологічному музеї, досвіду ведення польових розкопок не мав³⁶. Інші одеські вчені, фахівці у галузі археології й античної історії (Б. В. Варнеке і М. І. Мандес) сприймалися більшовиками як представники дореволюційної генерації – «буржуазними» науковцями і реакційними особами. На підставі цього вони були відсторонені від наукової роботи в ОДІАМ. Першим професійним-археологом, який увійшов до складу співробітників музею став М. Ф. Бол-

тенко. 15 лютого 1921 р. він посів посаду охоронця-демонстратора³⁷ (за іншими даними зайняв посаду вченого охоронця³⁸), тобто вже після звернення миколаївських колег. До працевлаштування в ОДІАМ М. Ф. Болтенко працював лектором в Одеському народному університеті (1917–1920) й Одеському губернському відділі політичної освіти (осінь 1920 р.) та був завідувачем Трудової школи-клубу № 11 (жовтень 1920 р. – 15 січня 1921 р.)³⁹. Запрошення М. Ф. Болтенка до штату ОДІАМ стало наслідком труднощів і проблем, які постійно виникали перед С. С. Дложевським у вирішенні практичних справ на посаді директора музею.

За різними обставинами не отримавши підтримки від українських і російських археологів миколаївська комісія влітку 1920 р. організувала археологічну експедицію до Ольвії під керівництвом С. А. Семенова-Зусера. Археологічні дослідження тривали від 11 червня й до 10 вересня на території городища та до 1 жовтня в його некрополі⁴⁰. Члени миколаївської комісії зосередили свої дослідження на схилах Заячої Балки (поблизу від розкопів XIX – XX ст.)⁴¹. Усі артефакти, знайдені під час розкопок, надійшли до Миколаївського історико-археологічного музею, створеного 1920 р. Того ж року в новоствореному музеї посаду наукового співробітника посів С. А. Семенов-Зусер⁴². У 1921 р. він продовжив розкопки в Ольвії, але вони, скоріш за все, тривали не довго. Активні дослідження молодого вченого визвали різкий протест провідних спеціалістів-археологів (у першу чергу одеських, які були обурені діями невідомого археолога та

³⁵ Див.: Левченко В. В. Наукове співтовариство одеських істориків першої половини XX століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Харків: Апостроф, 2016. – С. 220–230; Його ж. Генерації одеських вчених-істориків першої половини XX століття: періодизація, термінологія, історія // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2016. – № 15. – С. 220–223; Його ж. Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2017. – № 1/2. – С. 201–207.

³⁶ Див.: Левченко В. В. Мілісавлевич Костянтин Мілошевич. 1852–193? // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 238.

³⁷ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 69, арк. 1, 2 зв.-3.

³⁸ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106.

³⁹ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 69, арк. 1, 2 зв.-3.

⁴⁰ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 2.

⁴¹ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 6.

⁴² Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 124.

сподівалися на отримання дозволу очолити проведення археологічних досліджень) і керівних археологічних інстанцій, що привело до закриття розкопок. У наслідок цих подій восени 1921 р. він переїхав до Одеси, де за основними місцями роботи працював старшим асистентом Археологічного інституту (1921–1922) й Інституту народної освіти⁴³ (ОІНО, 1921–1923), а також зберігачем ОДІАМ. Одночасно був ученим секретарем Одеського губернського архівного управління (1921–1925) та представником Державної Академії історії матеріальної культури з охорони давньогрецької колонії Ольвії у селі Парутіно⁴⁴. За результатами проведення археологічних експедицій 1920–1921 рр. він не опублікував весь матеріал розкопок (його звіт про розкопки в Ольвії 1920 р зберігається в рукописному архіві Інституту археології АН УРСР у Києві⁴⁵), а в наступні роки більшу частину його польової документації було втрачено⁴⁶.

У 1923 р. С. А. Семенов-Зусер вже як представник одеського наукового співтовариства провів третю експедицію до Ольвії. 30 червня 1923 р. разом з професором М. Є. Слабченком він привіз на екскурсію до Ольвії групу студентів ОІНО для ознайомлення з місцезнаходженням та розкопками давньогрецького міста. За наполегливим проханням студентів «показати їм техніку производства раскопок гробниц на территории некрополя» С. А. Семенов-Зусер відкрив дві могили VI ст. до н. е., виявлені та не розкопані миколаївською комісією під час експедиції 1920 р.⁴⁷ Цього разу проведення розкопок С. А. Семеновим-Зусером викликало незадоволення з боку миколаївських археологів. Втручання директора Миколаївського історико-археологічного музею

Ф. Т. Камінського у проведення розкопок призвело до їх припинення, а віднайдені в похованнях речі були передані до ОДІАМ⁴⁸.

Організація та проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій до Ольвії 1920–1921 і 1923 рр. закінчилися для нього конфліктом з багатьма українськими науковцями (М. Ф. Болтенком, С. С. Дложевським, Ф. Т. Камінським, М. О. Макаренком та ін.), які суб'єктивно ставилися до його особи та висловлювали критику на адресу його наукових досліджень у царині вивчення Ольвії. Наприклад, київський науковець М. О. Макаренко піддав різкій критиці його методи розкопок ольвійського некрополя, внаслідок чого йому заборонили проводити археологічні експедиції до античного міста⁴⁹.

Негативну оцінку роботі С. А. Семенова-Зусера давали й одеські вчені – С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко і Е. Г. Оксман. В «Объяснительной записке по поводу не подписания акта ревизионного обследования Одесского государственного историко-археологического музея от 23 июня 1925 г.» вони охарактеризували її як «испещренную грубыми научными ошибками, отличающуюся крайней небрежностью изложения, не говоря уже об устаревших мнениях, давно оставленных в науке»⁵⁰. Судження одеських колег є суб'єктивним та має об'єктивні пояснення його походження. Справа в тому, що в період 1925–1926 рр. певний час ОДІАМ було зачинено для проведення міліцією і одеською прокуратурою слідчих дій з приводу здійснених пограбувань експонатів музею у 1921–1923 рр. Щорічні крадіжки музейних артефактів набули резонансу серед громадськості та неодноразово висвітлювались у місцевій пресі⁵¹. Відпові-

⁴³ Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

⁴⁴ Див.: Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. – С. 345.

⁴⁵ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 3.

⁴⁶ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁴⁷ Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 144.

⁴⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁴⁹ Макаренко М. О. Підземний город (Ольбія) // Глобус. – 1926. – № 19. – С. 378.

⁵⁰ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 58, 272.

⁵¹ Пробираются к нашим музеям // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. Вечерний выпуск. – 1923. – 18 мая; Панама в Археологическом музее // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. – 1925. – 9 декабря.

дна реакція на ці події була й з боку Укрнауки, яка організувала і направила до ОДІАМ експертну комісію для встановлення причин сучасного становища музею. До складу комісії увійшли дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) В. А. Шугаєвський і директор Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (Лаврського музею) П. П. Курінний, які прийшли до висновку, що загальними причинами критичного стану музею були: «Безнадежно нездоровое наследие и традиции, с которыми музей перешел в руки советской администрации» та «упущения новой администрации». Серед багатьох детальних зауважень, висловлених членами експертної комісії та надісланих 4 березня 1926 р. уповноваженому Укрнауки в Одесі професору Д. К. Третьякову, одне трактувалось як «...личная неприязнь к администрации музея со стороны Семенова-Зусера, проф. Варнеке...»⁵². Отже, між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером стався конфлікт, який призвів до ведення закулісного протистояння замість відвертого порозуміння і з'ясування взаємин. Наслідком цього конфлікту, як одного із проявів, стала критика науково-дослідної діяльності С. А. Семенова-Зусера. Відповідно існуючому в науковій літературі поділу конфліктів непорозуміння між двома одеськими науковцями підпадає під категорію статусного конфлікту, ознаками якого є змагання сторін за ресурси, престиж та соціальний статус⁵³. У даному випадку «яблуком розбрату» стало отримання права на проведення археологічних досліджень давньогрецької «перлини» Північного Причорномор'я, що в свою чергу сприяло отриманню додаткових державних ресурсів, утвердження престижу в науковому співтоваристві та підвищенню соціального статусу.

Конфлікт між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером загострився до вищого ступеню антагонізму, що його вирішення було

перенесено у площину компетенції Укрнауки. На одному із її засідань від 21 березня 1925 р. було розглянуто заяву С. А. Семенова-Зусера (доповідав заступник завідувача Укрнауки М. І. Яворський) щодо постанови Наукового комітету в липні 1924 р. про зняття його з посади наукового співробітника в ОДІАМ. У результаті було ухвалено «анулювати постанову Наукового комітету про заборону вести гр. Семенову-Зусеру наукову археологічну працю в Одеському археологічному музеї». Для вирішення проблеми щодо використання його праці було ухвалено доручити М. І. Яворському поставити це питання на черговому засіданні, заздалегідь порозумівшись про це з уповноваженим Укрнауки в Одесі⁵⁴. У результаті цих перемовин ситуація змінилась не на користь С. А. Семенова-Зусера. На засіданні Президії Укрнауки від 27 лютого 1926 р. підняли питання про розкопки С. А. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 і 1923 рр., повернення ним розкопального інвентарю та запитати Одеську прокуратуру про наслідки розслідування щодо справжніх винних у справі антикварних крадіжок в ОДІАМ⁵⁵. Програвши в статусному конфлікті з директором ОДІАМ С. С. Дложевським, С. А. Семенов-Зусер був змушений залишити Одесу. У 1926 р. він переїхав до Ленінграду, де читав лекції в університеті, педагогічному інституті та низці інших вишів, а у 1937–1951 рр. незмінно працював у Харківському державному університеті. Під час харківського періоду основну увагу приділяв розробленню проблем історії античних міст Північного Причорномор'я⁵⁶.

На відміну від українських археологів наукові напрацювання С. А. Семенова-Зусера під час археологічних розкопок Ольвії позитивно сприймав провідний фахівець досліджень цього античного міста – Б. В. Фармаковський. Цю тезу підтверджують декілька фактів. По-перше, залучення Б. В. Фармаковським до створення 1924 р. нового генерального плану

⁵² ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 43, арк. 28–28а; спр. 44, арк. 41.

⁵³ Баранець Н. Г., Вережкін А. Б., Савинова Л. Г. О причинах научных конфликтов // Власть. – 2012. – № 4. – С. 115–117.

⁵⁴ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1, арк. 72–73.

⁵⁵ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 46, 51.

⁵⁶ Шрамко Б. А. Памяти проф. С. А. Семенова-Зусера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 108–109.

Ольвії та її некрополя разом зі всіма наявними даними розкопувань у городищі й некрополі було вказано райони розкопок С. А. Семенова-Зусера 1920–1921 рр.⁵⁷ По-друге, публікація однієї з праць молодого вченого⁵⁸ відбулася в академічному виданні, редактором якого був Б. В. Фармаковський⁵⁹.

Негативне сприйняття у науковому середовищі археологічних експедицій С. А. Семенова-Зусера до Ольвії існувало не тільки у 1920-х рр., а й довгий час залишалося на такому рівні серед радянських вчених та домінує й сьогодні серед сучасних дослідників. Так, серед масивного корпусу наукової літератури радянських часів, присвяченої вивченню Ольвії, тільки в одній вдалося побачити звернення до наукової спадщини С. А. Семенова-Зусера⁶⁰. На сучасному етапі крім того, що його інтелектуальний доробок не отримав об'єктивної оцінки, так до того ж зустрічаються викривлення біографії С. А. Семенова-Зусера. Наприклад, В. А. Папанова репрезентує його як непрофесійного археолога⁶¹. Хоча, насправді в 1920-х рр. в одеському науковому співтоваристві він був єдиним вченим, хто мав фахову вищу освіту за спеціальністю археологія. Справа в тому, що 1914 р. С. А. Семенов-Зусер закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, отримавши дипломом першого ступеню та звання дійсного члена Імператорського археологічного товариства. Під час навчання у виші під керівництвом видатного археолога, одного з перших дослідників північно-причорномор-

ських старожитностей⁶², професора М. І. Веселовського він вивчав первісні давності, а у професора С. М. Середоніна – питання історії скіфів і сарматів⁶³. Отже, зацікавленість С. А. Семенова-Зусера археологічними розкопками Ольвії є закономірним явищем та не повинна отримувати викривленої оцінки у науковців, що вивчають історію дослідження цього античного міста. Вагомим підтвердженням відданості С. А. Семенова-Зусера археологічним досліджень є його заняття цією справою впродовж всього життя⁶⁴. Серед чисельних його наукових праць окремих пласт складають студії присвячені вивченню Ольвії⁶⁵.

Спроби налагодження системних археологічних досліджень Ольвії та її некрополя у 1920–1921 рр. С. А. Семеновим-Зусером через об'єктивні й суб'єктивні причини не було доведено до логічного завершення. У зв'язку з цим 1922 р. НКО УСРР вирішував питання відновлення проведення археологічних розкопок Ольвії. Між НКО УСРР та РАІМК було досягнуто домовленість щодо проведення спільної українсько-російської експедиції до Ольвії на чолі з професором Б. В. Фармаковським. При цьому обробка матеріалів та їх публікація залишалися за Б. В. Фармаковським та співробітниками РАІМК як більш компетентними спеціалістами, а «найденные при предстоящих раскопках предметы, как остаток древностей, находящиеся на территории Украины, должны будут оставаться и храниться в пределах этой территории, как достояние украинского народа...»⁶⁶

⁵⁷ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 45.

⁵⁸ Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 140–146.

⁵⁹ Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 2.

⁶⁰ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 3.

⁶¹ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁶² Див.: История Императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846–1896 / Составил д. ч. Н. И. Веселовский. – СПб: Типография Главного управления уделов, 1900. – 516 с.

⁶³ Див.: Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. – С. 345.

⁶⁴ Див.: Шрамко Б. А. Вказ. праця. – С. 108–109.

⁶⁵ Див.: Семенов-Зусер С. А. Сказочная Ольвия // Посев. – Одесса, 1921. – С. 125–134; Семенов С. Ольвия (Археологические экскурсии) // Наша школа. – 1924. – № 3. – С. 40–44; Семенов С., Селинов В. Ольвия. Пособие для экскурсий. – Одесса: Издание журнала Одесского губоно «Наша школа», 1924. – 79 с.; Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Т. IV. – Л., 1925. – С. 140–146; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Т. X, вып. 5. – 1931. – 21 с.; Його ж. Торговий путь к Ольвії (Западное побережье Черного моря) // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – 1940. – № 19. – С. 79–103; Його ж. Физическая культура и зрелища в древнереческих колониях Северного Причерноморья / Пред. и ред. проф. Е. Г. Кагарова. – Харьков, 1940. – 44 с.; Його ж. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. – Харьков, 1947. – 46 с.

⁶⁶ К раскопкам Ольвии // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 255.

У 1924 р. об'єднана ольвійська експедиція під керівництвом професора Б. В. Фармаковського відновила свою роботу, яка продовжувалася до 1926 р. включно. Серед членів цієї експедиції був представник одеських вчених – С. С. Дложевський, який після смерті Б. В. Фармаковського очолював її декілька років (див. дод. 4). У 1920-х рр. С. С. Дложевський став однією з центральних фігур серед українських археологів, які проводили дослідження Ольвії. Викладаючи в ОІНО українську мову та її історію, основною темою його досліджень у другій половині 1920-х рр. стала історія Ольвії, в експедиціях до якої він брав участь впродовж п'яти років (з 20 липня 1925 р. в якості уповноваженого від ВУАН; з 1 серпня 1926 р. – уповноважений від Укрнауки НКО УСРР; з 1 серпня 1927 р. – заступник голови експедиції; з 4 серпня 1928 р. – голова-керівник; з 9 серпня 1929 р. – керівник)⁶⁷. С. С. Дложевський плідно співпрацював з ВУАК – від 1928 р. був її дійсним членом⁶⁸. Очоливши ольвійську експедицію до участі у розкопках С. С. Дложевський залучив сімох аспірантів науково-дослідної кафедри ОДІАМ⁶⁹ (Є. П. Белен де Баллю,

В. О. Веніамінова, М. М. Віркау, Е. Г. Оксман⁷⁰, В. О. Пора-Леонівич⁷¹, Т. Г. Теохаріді⁷², Г. Д. Штейнванд⁷³). Результатом участі С. С. Дложевського впродовж 1924–1929 рр. в археологічних експедиціях до Ольвії стала низка опублікованих ним статей⁷⁴.

У 1928–1930 рр. заступником керівника, а з 1 вересня 1930 р. керівником ольвійської археологічної експедиції став ще один одеський вчений – М. Ф. Болтенко⁷⁵. У першій половині 1920-х рр. домінуючою сферою його наукових занять було проведення розкопок біля селищ Усатово (1921–1926) і В. Куяльнику (1921–1926) та на о. Березань (1927)⁷⁶. Після смерті Б. В. Фармаковського він входить до складу ольвійської експедиції та бере активну участь в її роботі, а 1932 р. особисто нею керує⁷⁷. У 1932 р. його було звільнено з ОДІАМ за звинуваченням в «українському націоналізмі» та він був змушений переїхати до Харкова. Ці події стали причиною призупинення його участі у розкопках Ольвії та роботи усієї ольвійської експедиції у 1933–1934 рр.

Наступним активним учасником дослідження Ольвії серед одеських науковців став

⁶⁷ ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 5, 8, 50–54.

⁶⁸ Юркова О. Дложевський Сергій Степанович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. – Вип. 2, частина 1. – К.-Львів, 2003. – С. 100–101.

⁶⁹ Див.: *Левченко В. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106–108.

⁷⁰ Про нього див.: *Левченко В. В.* Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження // Юго-Запад. Одессика. Історико-краєведческий научный альманах. – 2009. – Вип. 7. – С. 242–257; *Його ж.* Оксман Еммануїл Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 268–271; *Його ж.* Оксман Еммануїл Григорович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 273–276.

⁷¹ Про неї див.: *Левченко В. В.* Пора-Леонівич Варвара Олександрівна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 316–317.

⁷² Про нього див.: *Левченко В. В.* Теохаріді (Феохаріді) Теохарій (Феохара) Георгійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 394–395; *Його ж.* Феохаріді (Теохаріді) Феохарій (Теохарій) Георгійович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 427–429; *Його ж.* Точки біфуркації у долі історика: фрагменти біографії Теохарія Юрійовича Теохаріді // Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. – С. 104–118.

⁷³ Про нього див.: *Левченко В. В.* Штейнванд Герборд (Герберт) Данилович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 449–451; *Його ж.* Штейнванд Герборд Данилович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 476–478.

⁷⁴ Див.: *Дложевський С. С.* Територія Південної України, що до її зв'язку із стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольвія та Мілет (конспект доповіді) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 166–170; *Його ж.* Про археологічні розкопки в Ольвії в рр. 1924, 1925 і 1926 // Східний світ. – 1928. – № 3–4. – С. 289–294; *Його ж.* Амфорні ручки з клеймами ольвійських розкопів р. 1926 // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – 1930. – Т. 1. – С. 113–126; *Його ж.* Ще одна ціла херсонська амфора [з Ольвії] // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Т. 1. – С. 67–68 та ін.

⁷⁵ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 62, арк. 26.

⁷⁶ Див.: *Левченко В. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106–107.

⁷⁷ *Папанова В. А.* Вказ. праця. – С. 56–57.

В. І. Селінов⁷⁸. Будучи випускником історико-філологічного факультету Київського університету (1897–1901) 1919 р він перебрався до Одеси разом з київськими колегами, які відступали на південь з наближенням до Києва більшовицьких військ. З лютого 1920 р. він почав працювати в педагогічному відділі Одеського губернського комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, де організував курси з підготовки вчителів трудових шкіл. Від 1921 до 1930 рр. він викладав в ОІНО, де вів курси з методики суспільствознавства й історії, техніки викладання суспільствознавства, практичних питань викладання історії, економічної історії Англії, загального курсу історії культури, екскурсійного та образотворчого методу викладання історії. Застосування у навчальному процесі екскурсійного методу викладання впритул наблизило В. І. Селінова до знайомства і дослідження Ольвії, результатом чого стала перша публікація 1924 р.⁷⁹

На зламі 1920-х – 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатися осторонь від кон'юнктурних політичних реалій ставало все важче. Тематика і зміст наукових досліджень (особливо теоретичні аспекти) отримували більшовицьке забарвлення, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску на вчених і бажанням держави підпорядкувати їх своєму диктату. Радянське керівництво швидко і безжально розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками придбаних моральних цінностей і дозволяв собі прояви вільнодумс-

тва. У зв'язку з цим В. І. Селінов концентрує свою увагу суто на роботі в ОДІАМ, в якому за призначенням сектора науки НКО УРСР від 25 жовтня 1930 р. працював на посаді завідувача відділом феодалізму і торгового капіталізму в причорноморських країнах. Починаючи з цього часу, в 54-річному віці, у нього формується виражений інтерес до археологічної науки. Приєднання вченого до нового для нього напрямку досліджень було обумовлено сформованою місцевою традицією археологічних досліджень одеських вчених.

За період 1930-х рр. В. І. Селінов удосконалив свої теоретичні знання в галузі археології, провів кілька польових археологічних досліджень (розкопки 1936 р.⁸⁰ в Ольвії⁸¹ та 1937, 1938 і 1939 рр. у Лузанівці поблизу Одеси⁸²) та опублікував ряд наукових статей на цю тему⁸³. Наслідком цього стала підготовка докторської дисертації на тему «Древние причерноморские поселения Северо-западного Причерноморья III–IV столетия нашей эры», яку 16 грудня 1940 р. року Вища атестаційна комісія при Всесоюзному комітеті у справах вищої школи допустила до захисту (без наявності наукового ступеня кандидата наук). Повномасштабне захоплення новою галуззю історичної науки дозволило В. І. Селінову на початку 1940-х рр. зайняти провідні позиції серед одеських археологів і послідовно займати посади заступника директора і директора ОДІАМ, в якому він керував роботою всіх відділів: стародавнього Єгипту, первісного суспільства, давньогрецьких колоній Північного Причор-

⁷⁸ Про нього див.: *Левченко В. В.* Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 2. – 2006. – С. 256–266; *Смирнов В. А.* Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89–131; *Левченко В. В.* Селінов Валентин Іванович // *Одеські історики.* Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 342–345; *Його ж.* Історико-краєзнавчі студії професора В. І. Селінова (1876–1946) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2011. – № 10. – С. 199–202; *Його ж.* Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства // Краєзнавство: науковий журнал. – № 3/4. – 2014. – С. 35–45 та ін.

⁷⁹ *Семенов С., Селінов В.* Вказ. праця.

⁸⁰ В історіографії існує помилкове твердження, що 1936 р. некрополь Ольвії не досліджувався. Див.: *Папанова В. А.* Вказ. праця. – С. 57.

⁸¹ Див.: Розкопки Ольвії // Чорноморська комуна. – 1936. – 14 серпня; *Давидов Л.* Почалися археологічні розкопки в Ольвії // Чорноморська комуна. – 1936. – 28 серпня.

⁸² Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А. Г. Готалова-Готліба, картон № 6, од. зб. № 119, арк. 272 зв.

⁸³ Селінов В. І. Нове в «Усатівській культурі» // Чорноморська комуна. – 1936. – 23 листопада; Селінов В. І. Археологіческая разведка в с. Сабатиновке Грушковского района Одесской обл. // Архів Одеського археологічного музею НАН України. – 1937. – інв. № 59378/4; *Лагодовская В. Ф., Селінов В. И.* Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 // Советская археология. – Вып. V. – 1940. – С. 239–263 та ін.

номор'я, середньовіччя, нумізматики і бібліотеки. В музеї він також керував і контролював роботу з реставрації давніх ваз, теракотових статуеток і великого числа керамічного матеріалу. Регулярно проводив практичні заняття студентів історико-філологічного факультету Одеського університету. Під його керівництвом проводили дослідження А. І. Занчевський – упорядкував матеріали первісного суспільства, С. В. Доніч – нумізматики, Л. А. Кузнєцова і М. А. Москетті – науковий опис і складання каталогів древніх світильників і чаш. Магістральною темою наукових досліджень В. І. Селінова залишалась історія Ольвії⁸⁴. У цей час він підготував праці «Филиал Ольвии на территории Одессы» (зачитана 15 лютого 1943 р.), «Ольвийские монеты римского периода» (спів-автори Скорупко, Куцегеоргіу, Доніч)⁸⁵, «Очерки по истории Транснистрии и Одессы», «История колонизации территории между Днестром и Бугом»⁸⁶. Фінальною крапкою подібної плідної діяльності в галузі археології стало написання і захист 30 жовтня 1943 р. на історико-філологічному факультеті Одеського університету докторської дисертації на тему «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии (IV–III вв. до Рождества Христова)».

Текст цієї дисертації на сьогодні нам знайти не вдалося. Її наявність у фондах архівів, бібліотек і музеїв Одеси і Києва не значиться. На сьогодні нами знайдено тільки відгук професора А. Г. Готалова-Готліба на цю роботу⁸⁷. У вступі, як відзначав автор відгуку, дисертант знайомив читача з історією території північного узбережжя Чорного моря від докіммерійського періоду до появи на ній греків і скіфів, роблячи висновок, що внаслідок цього місцеве населення «прошло уже длинный исторический путь и достигло известной степени цивилизации». Ця частина дисертаційного дослідження В. І. Селінова була написана на підставі археологічного матеріалу, а також величезного пласту спеціальної наукової літе-

ратури вітчизняних і зарубіжних авторів. А. Г. Готалов-Готліб неодноразово акцентував увагу на високому професійному рівні проведення В. І. Селіновим археологічних розкопок: «...автор обнаруживает солидную школу в области археологической техники. Его раскопки проведены в хорошем стиле. На основании сделанных, на месте промеров делались точные планы и чертежи; все мельчайшие находки тщательно регистрировались» та «Я уже отметил выше прекрасную школу его археологической техники, свидетельствующую о том, что он следует лучшим мастером в этой области».

Одним з позитивних моментів у проведених археологічних дослідженнях і написанні докторської роботи В. І. Селінова є факт комплексного підходу до досліджуваних проблем і залучення для цього фахівців з інших областей знання. Наприклад, для експертизи знайдених при розкопках предметів він задіяв компетентних фахівців в області нумізматики – О. М. Зографа, епіграфіки – А. С. Коцевалова і палеонтології – О. О. Браунера. На підставі відгуку А. Г. Готалова-Готліба можемо констатувати, що в докторській дисертації В. І. Селінова зроблена одна з перших спроб систематичного викладу про поширення сфер впливу Ольвії на всі грецькі поселення, включаючи й придністровські. Основну увагу дисертант звернув на виявлення тенденцій розвитку поселень («факторій») на території Північного Причорномор'я в цілому, та ставлення Ольвії до них. Детально розглянув витоки появи ремесел у давньогрецьких поселеннях, а саме, розвиток ткацтва та гончарства, наявність промислів.

Плідна діяльність В. І. Селінова в галузі археології, зокрема вивчення Ольвії, була перервана 17 серпня 1945 р., коли його було заарештовано органами НКВС за звинуваченням у співпраці з німецько-румунською владою. Після майже двомісячного слідства – 15 жовтень 1945 р. Військовий Трибунал НКВС в

⁸⁴ О научной работе историков Одессы и Киева // Историк-марксист. – 1941. – № 6. – С. 144.

⁸⁵ Одесская газета. – 1943. – 12 февраля; 18 мая; 5 сентября.

⁸⁶ Молва. – 1943. – 24 января; 1944. – 8 февраля.

⁸⁷ Див.: Левченко В. В. Историографическая находка: отзыв профессора А. Г. Готалова-Готлиба о докторской диссертации профессора В. И. Селинова // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 21. – 2016. – С. 168–190.

Одеській області в закритому судовому засіданні засудив його до 10 років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особисто йому належного майна. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про знищення речових доказів «злочину» одеського вченого-історика – про спалення опублікованих ним семи статей в період німецько-румунської окупації⁸⁸. Припускаємо, що така ж доля спіткала текст його докторської дисертації, який згідно з оголошенням в «Одесской газете» 16 жовтня 1943 р. знаходилася у Науковій бібліотеці Одеського університету. Професор В. І. Селінов помер 16 лютого 1946 р. в місцях позбавлення волі в Дніпропетровській області.

У підсумку зазначимо, що у першій половині ХХ ст. нами встановлено 15 етапів семи періодів⁸⁹ у проведенні систематичних досліджень Ольвії (див. дод. 4). Розглянувши період участі одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій

половині ХХ ст., ми прийшли до висновку, що вони відігравали важливу роль та мали системний характер. Пожвавлення в галузі дослідження Ольвії серед одеських науковців припадає на 1920-ті – 1930-ті рр., що було пов'язане з підпорядкуванням давньогрецького міста ОДІАМ. За весь період, що розглянуто в даній розвідці, саме в 1920-х – 1920-х рр. одеські вчені-історики працювали найбільш плідно у царині вивчення матеріальної спадщини Ольвії. Методика досліджень, якою користувалися одеські науковці, відповідала розвитку археологічної науки того часу. Артефакти, здобуті під час цих розкопок, передавалися до музеїв та структурних підрозділів АН УРСР. Репрезентований матеріал дає змогу дійти висновку, що діяльність одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині ХХ ст. відповідала загальному рівню та розвитку, існуючих на той час у державах до складу яких вона входила.

Додатки⁹⁰

Додаток 1

Клопотання голови Ради Одеського товариства історії і старожитностей професора Б. В. Варнеке та секретаря Одеського товариства історії і старожитностей професора А. В. Флоровського від 15 вересня 1919 р.⁹¹

[Бланк]

ОДЕССКОЕ ОБЩЕСТВО
ИСТОРИИ и ДРЕВНОСТЕЙ

15 сентября 1919 г.
№ 43

ОДЕССА

[Резолюция]

*Составить доклад
Главначальствующему и также
Херсонскому губернатору*

[Штемпель]

№ 817

Г[осподину] попечителю
Одесского учебного округа

Совет Одесского общества истории и древностей долг имеет обратиться к Вам с просьбой о принятии зависящих от Вас мер к охране остатков древности на территории древней Ольвии, находящейся на берегу р. Буга между Очаковом и Николаевом, в районе, занятом ныне Добровольческой армией.

⁸⁸ Смирнов В. А. Вказ. праця. – С. 105, 124–126.

⁸⁹ В історіографії існує версія щодо двох періодів проведення досліджень Ольвії у першій половині ХХ ст. Див.: Крыжцикий С. Д., Крапивина В. В. Вказ. праця. – С. 5–6; Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 36–59.

⁹⁰ Репрезентовані у додатках матеріали подані за хронологією, друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

⁹¹ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 2826, арк. 237–238 зв.

С конца прошлого XIX века и до весны 1917 года означенная местность подвергалась широко организованному археологическому обследованию под руководством Императорской археологической комиссии и при участии Одесского общества истории и древностей. Результаты этого обследования и раскопок возбудили живейшее внимание и интерес в среде как русских, так и западных историков и археологов, давая обильный и высокоценный материал для истории Ольвии, одной из важнейших древне-греческих колоний на берегах Черного моря. Общая политическая обстановка и материальные затруднения лишили Археологическую комиссию возможности продолжать свою важную работу, - и с весны 1917 года место древней Ольвии осталось без постоянного археологического надзора и охраны. И ранее местные скупщики древностей и крестьяне села Парутино, на земле которых находится часть Ольвии, производили хищнические мелкие раскопки, продавая добытое коллекционерам и собирателям. Но с момента прекращения планомерного обследования места Ольвии народное расхищение стало принимать все большие и большие размеры, порою уничтожая все то, что обнаружено было после долгих усилий Археологической комиссии. Одесское общество истории и древностей, на которое была еще IX археологическим съездом в 1893 г[оду] возложена обязанность охраны и надзора в Ольвии, в 1918 году обращалась в Киевское главное управление искусств и культуры с ходатайством принять решительные меры к прекращению этих хищений и к обеспечению полной неприкосновенности остатков древнего города. Главное управление намечало созыв Особого совещания по этому вопросу при участии представителей и из Одессы (акад[емика] Н. П. Кондакова и проф[ессора] Б. В. Варнеке), но обстоятельства не позволили довести это дело до конца. Весна, - время наиболее усиленных хищнических работ в виду разрыхления почвы, в настоящем году была, по-видимому, особенно губительна для Ольвии; благодаря отсутствию всякой власти, благодаря захвату крестьянами земли гр[афини] Мусиной-Пушкиной, на которой находится другая часть Ольвии, остатки последней едва ли несовершенно уничтожены, пойдя на крестьянские постройки, на вывоз и т. п.

Такое положение дела побуждает Одесское общество истории и древностей покорнейше просит Вас принять зависящие от Вас меры к тому, чтобы организована была действительная охрана места Ольвии при участии военной стражи, которая могла бы положить предел всяким самочинным и губительным для научной работы раскопкам и охранить добытое Археологической комиссией в неприкосновенности до возобновления ее деятельности.

Председатель Совета проф[ессор] Б. Варнеке [подпись]

Секретарь Общества проф[ессор] Ант. Флоровский [подпись]

Додаток 2
Постанова РНК УСРР
«Про охорону решток старогрецького міста Ольвії»
від 13 вересня 1921 р.⁹²

ПРО ОХОРОНУ РЕШТОК СТАРОГРЕЦЬКОГО МІСТА ОЛЬВІЇ

Постанова РНК УСРР від 13 вересня 1921 р.

Беручи до уваги культурну цінність міжнародного значення, що її являють собою вже відкрита частина старогрецького міста і некрополя Ольвії (поблизу станції Порутіно-Іллінського Миколаївської губ.), а також прилегла місцевість з ще не розкопаними рештками того ж міста, Рада народних комісарів постановила:

⁹² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1959. Т. 1 (1917 - червень 1941). - К., 1959. - С. 131.

1. Встановити необхідну і дійсну охорону як відкритої частини Ольвії, так і прилеглих до неї місцевостей, на яких передбачені дальші розкопки.

2. Будинок на місці Ольвійських розкопок, що належав колишній археологічній комісії, передати Миколаївському губвіднаросвіті для цілей, виключно зв'язаних з розкопками в Ольвії, з недопущенням заселення цього будинку сторонніми особами.

3. Покласти на Головне управління в справах музеїв і по охороні пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей) при Наркомосі загальний нагляд за охороною Ольвії, видачу дозволів на розкопки і науковий контроль за ними.

4. Всі предмети, що добуваються розкопками в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1917 р., передати в Київський обласний історико-археологічний музей.

Додаток 3
Постанова РНК УСРР
«Про збереження лишків старогрецького міста Ольвії»
від 18 вересня 1921 р.⁹³

Постанова Ради народних комісарів від 18 IX 1921 р.

«ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛИШКІВ СТАРОГРЕЦЬКОГО МІСТА ОЛЬВІЇ»

Беручи на увагу культурну вартість міжнародного значення, якою є відкрита вже частина старогрецького міста й некрополя Ольвії (коло станцій Порутіно-Іллінського на Миколаївщині), а також прилегла місцевість з не розкопаними лишками того ж міста, Рада народних комісарів ухвалила:

1. Установити потрібну і дійсну охорону, як відкритої частини Ольвії, так і прилеглої до неї місцевості, де передбачаються дальші розкопування.

2. Будинок, що раніше належав Археологічній комісії передати Миколаївській Губнаросвіті для цілей виключно зв'язаних із розкопуваннями в Ольвії, заборонивши заселення цього будинку сторонніми особами.

3. Покласти на Головне управління по справах музеїв і по охороні пам'яток мистецтва, старовини й природи (Головмузей) при Наркомосвіті загальне стеження за охороною Ольвії, видачею дозволів на розкопування й науковий контроль за ними.

4. Усі речі, добувані розкопуваннями в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1921 р., передати до Київського обласного історично-археологічного музею.

Голова Ради народних комісарів

Раковський

Керуючий справами Раднаркому

Солодуб

Додаток 4
Зведена таблиця
керівників та провідних учасників археологічних розкопок в Ольвії
на різних стадіях першої половини ХХ століття

№	Роки проведення археологічних експедицій	Керівники археологічних експедицій	Учасники археологічних експедицій
1	2	3	4
ПЕРШИЙ ПЕРІОД			
1	1901-1915	Б. В. Фармаковський	Г. П. Крисін, Л. О. Мойсеєв, С. О. Половцева та ін.
2	1917	Г. П. Крисін	

⁹³ Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1921. – Ч. 11. – С. 2-3.

1	2	3	4
ДРУГИЙ ПЕРІОД			
3	1917–1920	Експедиції не проводилися	–
ТРЕТІЙ ПЕРІОД			
4	1920–1921, 1923	С. А. Семенов-Зусер	М. Є. Слабченко (1923)
ЧЕТВЕРТИЙ ПЕРІОД			
5	1924–1926	Б. В. Фармаковський	М. Б. Бакланов, Б. Л. Богаєвський, С. С. Дложевський, Ф. Т. Камінський, Г. П. Крисін, М. О. Макаренко та ін.
6	1927	Тимчасова наукова рада на чолі з С. С. Дложевським	М. Б. Бакланов, Ф. Т. Камінський, І. І. Мещанінов та ін.
7	1928	С. С. Дложевський	Ф. Т. Камінський, Г. П. Крисін, Л. С. Кузнецов та ін.
8	1929	С. С. Дложевський	Г. П. Крисін, Л. С. Кузнецов, О. В. Михайловська та ін.
9	1930	Г. П. Крисін / І. І. Мещанінов	Т. І. Фармаковська та ін.
10	1932	М. Ф. Болтенко	Г. О. Цветаєва, А. С. Юнович та ін.
П'ЯТИЙ ПЕРІОД			
11	1931, 1933–1934	Експедиція не працювала	–
ШОСТИЙ ПЕРІОД			
12	1935	Ф. А. Козубовський	Л. М. Славін, Ф. М. Молчановський, Г. О. Цветаєва та ін.
13	1936–1937	Л. М. Славін	Д. І. Нудельман, В. І. Селінов та ін.
СЬОМИЙ ПЕРІОД			
14	1938–1941	Експедиції не проводилися	–
15	1941–1945	Експедиції не проводилися	–

References

1. Baranets, N. G., Verevkin, A. B., Savinova, L. G. (2012). O prichinakh nauchnykh konfliktov. *Vlast – Power*, 4, 115–117. [in Russian].
2. Boltenko, M. (1928). B. V. Farmakovskiy. *Skhidnyi svit – The eastern world*, 6, 3–12. [in Ukrainian].
3. Dlozhevskiy, S. S. (1928). Pro arkheolohichni rozkopky v Olvii v rr. 1924, 1925 i 1926. *Skhidnyi svit – The eastern world*, 3–4, 289–294. [in Ukrainian].
4. Dlozhevskiy, S. S. (1928). Terytoriiia Pivdennoi Ukrainy, shcho do yii zviyazku iz starodavnim Maloaziiskym kulturnym kompleksom. Olbiia ta Milet (konspekt dopovidy). *Skhidnyi svit – The eastern world*, 2, 166–170. [in Ukrainian].
5. Korpusova, Y., Polesyna, T. (2008). Ystoryia arkheolohycheskoi nauky na Yuhe Ukrainy v pervye hody sovetskoï vlasty. Serhei Stepanovych Dlozhevskiy (1889–1930). *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu – Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum*, 5, 14–17. [in Ukrainian].
6. Kryzhitskiy, S. D., Buyskikh, S. B., Burakov, A. V., Otrshko, V. M. (1989). *Selskaya okruga Olvii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
7. Kryzhitskiy, S. D., Krapivina, V. V. (1999). Chetvert veka raskopok Olvii. *Letopis Prichernomoria. Arkheologiya. istoriya. numizmatika... – Chronicle of the Black Sea. Archeology, history, numismatics...*, 1, 5–22. [in Russian].
8. Farmakovskiy, B. (1915). *Olvija*. Moscow: Tovarishestvo skoropechatni A. A. Levensona. [in Russian].
9. Lagodovskaya, V. F., Selinov, V. I. (1940). Raskopki Odesskogo istoriko-arkheologicheskogo muzeya pod Odessoï v 1936. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet Archeology*, 5, 239–263. [in Russian].
10. Levchenko, V. (2014). Valentyn Ivanovych Selinov (1876–1946): teoretyk, praktyk ta orhanizator kraieznavstva. *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal – Regional studies: a scientific journal*, 3/4, 35–45. [in Ukrainian].
11. Levchenko, V. V. (2016) Heneratsii odeskykh vchenykh-istorykiv pershoï polovyny XX stolittia: periodyzatsiia, terminolohiia, istoriia. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu – Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum*, 15, 220–223. [in Ukrainian].

12. Levchenko, V. (2017). Heneratsii vchenykh-istorykiv ta «Velykyi teror»: vid intelektualnoi pokory do represii (na prykladi odeskoi korporatsii humanitariiv) *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal – Regional studies: a scientific journal*, 1/2, 201–207. [in Ukrainian].
13. Levchenko, V. V. (2004). Diialnist naukovodoslidnoi kafedry Odeskoho istoryko-arkheolohichnoho muzeiu (1922–1930). *Problemy slavyanovedeniya – Problems of Slavic Studies*, 6, 104–109. [in Russian].
14. Levchenko, V. V. (2016). Istoriograficheskaya nakhodka: otzyv professora A. G. Gotalova-Gotliba o doktorskoy dissertatsii professora V. I. Selinova. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh – Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac*, 21, 168–190. [in Russian].
15. Levchenko, V. V. (2010). *Istoriia Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyi dosvid nevdaloho eksperymentu*. Odesa: TES. [in Ukrainian].
16. Levchenko, V. V. (2017). Tochky bifurkatsii u doli istoryka: frahmenty biohrafii Teokhariai Yuriiovycha Teokharidi. *Hretska hromada Nizhyna: istoriia ta suchasnist – Greek Nizhyn community: history and modern times*, 104–118. [in Ukrainian].
17. Levchenko, V. V. (2009). Trychi zasudzhenyi Emmanuil Oksman (1899–1961): do 110-richchia vid dnia narodzhennia. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh – Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac*, 7, 242–257. [in Ukrainian].
18. Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: Siverianska dumka. [in Ukrainian].
19. Okhotnikov, S. B. (2010). *Arkheologiya v Odesse*. Odesa: SMIL. [in Russian].
20. Papanova, V. A. (2006). *Urochishche Sto mogil – nekropol Olvii Pontiyskoy*. Kyiv: Znaniya Ukrainy. [in Russian].
21. Parovich-Peshikan, M. (1974). *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Izdatelstvo «Naukova dumka». [in Russian].
22. Semenov, S. A. (1925). Novyye nakhodki v Olvii. *Izvestiya Rossiyskoy akademii istorii materialnoy kultury – Izvestiya of the Russian Academy of the History of Material Culture*, 4, 140–146. [in Russian].
23. Semenov, S., Selinov, V. (1924). *Olviya. Posobiye dlya ekskursiy*. Odessa: Izdaniye zhurnala Odeskogo gubono «Nasha shkola». [in Russian].
24. Semenov-Zuser, S. A. (1921). Skazochnaya Olviya. *Posev – Sowing*, 125–134. [in Russian].
25. Semenov-Zuser, S. A. (1931). Otchet o raskopkakh v Olvii v 1920–21 gg. *Izvestiya Gosudarstvennoy akademii istorii materialnoy kultury – News of the State Academy of the History of Material Culture*, 10, 5, 21. [in Russian].
26. Shramko, B. A. (1952). Pamyati professora S. A. Semenova-Zusera. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN Ukrainian SSR – Brief communications of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 1, 108–109. [in Russian].
27. Slavin, L. M. (1938). *Olviia*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].
28. Smirnov, V. A. (2007). Rodnaya Odessa (Po materialam del № 13964-P i № 28242-P Selinova Valentina Ivanovicha). *Rekviyem XX veka*. (Vol. 4, pp. 89–131). Odessa. [in Russian].
29. Solodova, V. V. (2009). Dlozhevskiy Serhii Stepanovych. 1889–1930. *Odeski istoryky. Entsyklopedychne vydannia*. (Vol. 1, pp. 119–122). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
30. Tunkina, I. V. (2002). *Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyakh yuga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*. SPb.: Nauka. [in Russian].
31. Yurkova, O. (2003). Dlozhevskiy Serhii Stepanovych. *Ukrainski istoryky XX stolittia. Biobibliografichniy dovidnyk*. (2, 1, pp. 100–101). Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].
32. Yas, O. V. (2012). Semenov-Zuser Semen Anatoliiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9, pp. 523). – Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].